

УДК 355.401 (520)

СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ РОЗВІДКИ В ПРАВОВОМУ ПОЛІ ДЕРЖАВИ (НА ПРИКЛАДІ ЯПОНІЇ)

Верещак В. Г.,

кандидат історичних наук, доцент

Воєнно-дипломатичної академії імені Євгенія Березняка

В статті проаналізовано досвід становлення національної розвідки в правовому полі держави (на прикладі Японії) в умовах викликів і загроз її безпеці та національним інтересам наприкінці ХХ, початку ХХІ століття.

В статье проанализирован опыт становления национальной разведки в правовом поле государства (на примере Японии) в условиях вызовов и угроз ее безопасности и национальным интересам в конце ХХ, начале ХХІ века.

The experience of establishing national intelligence in legal framework of the state (for example, Japan) under conditions of challenges and threats to its security and national interests in the late ХХ, the beginning of the ХХІ century, was analyzed.

Ключові слова: загрози, безпека, розвідка, розвідувальні органи, правова система, парламент, контроль, договори, співробітництво.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Небезпеки і загрози, що особливо активізувалися наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття, не оминули й одну з найбільш розвинутих і мирних країн світу – Японію. Неабияке занепокоєння викликали в її керівництва випробування ядерної зброї, несанкціоновані запуски балістичних ракет й непрогнозованість розвитку ситуації в Північній Кореї, амбіційні наміри щодо абсолютного лідерства в Азійсько-Тихоокеанському регіоні й територіальні претензії Китаю на деякі острівні японські території, небезпечні воєвничі дії Росії в районі Курильських островів, терористичні акти по відношенню до дипломатичних представництв і місій країни за кордоном та низка інших кризових явищ.

Розуміючи, що одним із перших кроків протидії цим та іншим загрозам є виявлення їх на стадіях зародження, керівництво країни апелювало до національних розвідувальних структур, які в тогочасному стані виявилися неспроможними в повному обсязі вирішувати покладені на них завдання [1-3]. Правова система держави й демократичний контроль з боку суспільства, за таких екстремальних умов обстановки і з огляду на застосовувані розвідкою специфічні методи, прийоми та закритість діяльності, жажливі наслідки Другої світової війни, велика частка вини за які припадала на спецслужби країни, – усе це не давало можливості уряду й прагматично налаштованим парламентаріям посилити спроможності національної розвідки.

Дещо з досвіду розв'язання Японією означеної проблеми може бути запозичено й використано відповідними фахівцями України в процесі удосконалення національних розвідувальних органів і встановлення належного правового й демократичного контролю над ними з боку суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У відомих наукових джерелах [1-4; 7-19] висвітлено лише окремі аспекти становлення національних структур розвідки в правовому полі Японії, фундаментального ж дослідження на цей час немає.

Метою статті є аналіз й визначення особливостей становлення національних структур розвідки в правовому полі Японії.

Виклад основного матеріалу. Причин неготовності розвідки Японії до виконання завдань за призначенням виявилось декілька. Головними з них були: національна стратегія часів холодної війни та мілітаристське минуле країни, в якому об'єкт нашої уваги відіграв провідну роль.

Після перемоги в Другій світовій війні США розформували імператорську армію Японії, а разом з нею спеціальні служби, до складу яких входила і розвідка. Країна, роззброєна й окупована Сполученими Штатами, змушена була існувати у визначених їй рамках. Це стимулювало розроблення й

втілення в життя доктрини Йосіди, названої іменем тодішнього прем'єр-міністра країни Сігеру Йосіди. Згідно з цим документом Японія довірила власну безпеку США, зосередивши зусилля на відновленні й розвитку національної економіки. Слід зазначити, що у зв'язку зі своїм географічним положенням, вона опинилася на вістрі американської стратегії стримування Радянського Союзу на Далекому Сході.

За Договором про взаємну оборону (1952 р.) США гарантували Японії її зовнішню безпеку. На це була спрямована й діяльність ЦРУ. Японія покладалася на нього в питаннях збору розвідувальної інформації й, відповідно, мала оперативний доступ до потрібних розвідувальних відомостей [1].

Водночас країна стикалась і з внутрішніми загрозами. Радянський Союз підтримував Комуністичну партію Японії і надавав всебічну допомогу створеним ним на території країни терористичним угрупованням, зокрема японській Червоній армії. Для ефективної протидії їм, уряд Японії створив децентралізовану розвідувальну мережу, включивши до неї контррозвідувальний компонент і поліцію. Провідну роль у мережі було відведено Державному (в деяких джерелах – Головному) поліцейському управлінню, яке зосереджувало її зусилля переважно на нейтралізації внутрішніх загроз. Ця структура являла собою, скоріше, фрагмент розвідувального апарату, долученого до безпекового компоненту держави, аніж розвідувальну мережу. Однак такою була реальність.

Після завершення холодної війни Японія опинилася у складній політико-економічній ситуації. У результаті економічних реформ Китай, починаючи з 1978 року, перетворився із слабкої, відсталого країни в агресивного й рівносильного провідним країнам світу суперника у сфері безпеки й економіки. Японія на цей час дещо знизила темпи свого економічного розвитку. Після розпаду Радянського Союзу під загрозою опинилася безпека Північної Кореї. Пхеньян подвоїв свої зусилля зі створення й випробування ракетно-ядерної зброї. У зв'язку з тим, що США почали вкладати величезні ресурси у стабілізацію безпеки на Близькому Сході, вони дещо знизили їх обсяг у забезпечення безпеки Японії.

Постала нагальна потреба завчасного виявлення загроз і викликів, передусім, воєнній безпеці держави тепер уже переважно власними силами, яких було недостатньо, до того ж вони були неспроможними це зробити.

Державна політика Японії в сфері забезпечення національної безпеки на той час взагалі не мала цілісної основи. Згідно з конституцією країни від 1946 року й законом, прийнятим 1956 року під назвою «Базова політика у сфері національної оборони», вона передбачала в цій царині лише «підтримання діяльності ООН», «розвиток міжнародного співробітництва», «захист країни на основі японсько-американського співробітництва», чого в нових політичних реаліях було замало [4].

Намагаючись хоч трішки вийти за межі означеного кола й мінімально наблизитися до реальної потреби зміцнення безпекового складника державного механізму, патріотично налаштованим партіям, що склали ядро парламенту 1992 року, вдалося прийняти закон про розширення співробітництва Японії з силами ООН. Це дало можливість зміцнити і певним чином модернізувати Сили самооборони країни; в подальшому набути досвіду застосування, особливо авіації і флоту, розширити сферу їх діяльності; продемонструвати активність Японії як члена ООН.

Спроби ж посилення будь-якої розвідувальної структури або створення нової, конче потрібної на той час, натикалися на потужний опір з боку громадськості й законодавців, які пам'ятали безчинства імператорських спеціальних служб до початку і в роки Другої світової війни [5, 6].

З плином часу поява нових, «вишуканих» загроз, зокрема міжнародного тероризму, ще більше ускладнили проблему безпеки країни. Яскравим прикладом цього стали події, пов'язані із захопленням 1996 року перуанським революційним угрупованням у Лімі офіційної резиденції японського посла. У заручники було взято 24 особи, серед них був сам посол й декілька високопоставлених дипломатів. До Ліми вилетів міністр закордонних справ Японії. Інформувати його щодо суті інциденту довелося канадському послу. Чимало часу було витрачено на збір відомостей з перших рук.

Проблема посилення безпеки, й насамперед упередження, *що є завданням розвідки* (курсив наш. – В.В.), загроз дипломатичним представництвам і закордонним місіям Японії, вирішення якої потребувало внесення змін до чинного законодавства країни, була як ніколи явною і нагальною. Проте більшість парламенту навіть після згаданої трагедії не змогла подолати власні переконання щодо непорушності конституції і базових безпекових канонів. Прагматичній меншості парламенту вдалося схилити його більшість лише до законодавчого зміцнення співпраці в безпековій сфері зі США шляхом підписання 23 вересня 1997 року Договору щодо керівних принципів японсько-американського співробітництва у сфері оборони [7]. Зазначена поступка парламенту сприяла прийняттю ним, під тиском тієї ж прагматичної меншості у світлі щойно укладеного договору зі США, законодавчого рішення щодо посилення воєнної розвідки – об'єднання під єдине керівництво (Штаб оборонної розвідки) розрізних видових структур розвідки Сил самооборони країни. Принагідно зазначимо, що 2006 року у цьому Штабі було створено підрозділ взаємодії з Агентством національної безпеки США [8].

Прийняті 1997 року законодавчі рішення парламенту Японії додатково до чинного Договору про взаємне співробітництво і безпеку між Японією і США від 19 січня 1960 року, уточнювали окремі аспекти співробітництва і взаємодії Сил самооборони Японії і військ США, дислокованих на япон-

ських островах, у мирний час, в особливий період і в надзвичайних ситуаціях, дещо структурували й зміцнили воєнну розвідку, але, в цілому, не забезпечували виконання упереджувальних заходів і дій сучасним на той час викликам і загрозам та виявлення нових.

1998 року Японію сколихнула нова подія – неочікуваний запуск північнокорейської ракети “Taerodong”, траєкторію польоту якої не змогли простежити японські засоби розвідки і захисту повітряного простору. Декілька подальших несподіваних запусків Північною Кореєю балістичних ракет змусили уряд Японії виділити суттєві асигнування на розвиток національного компонента космічної розвідки, розробити національну програму геопросторової розвідки. Слід зазначити, що сьогодні геопросторова розвідка – один із найпотужніших видів японської розвідки [1].

Події 11 вересня 2001 року в США суттєво вплинули на усвідомлення урядом і парламентом Японії жорстокості й підступності новітніх загроз. 19 вересня 2001 року прем'єр-міністр Японії виступив із законодавчою ініціативою розгорнути боротьбу з тероризмом на державному рівні. Проте після проведених з цього приводу в парламенті дебатів законодавці дійшли висновку, що Японія не в змозі реалізувати пропозиції прем'єр-міністра щодо протидії терористичним загрозам національній безпеці наявними силами і засобами. Після звернення до США з пропозицією щодо об'єднання зусиль у боротьбі з тероризмом 16 грудня 2002 року за підсумками засідання Консультативного комітету з питань безпеки було прийнято спільну заяву, що передбачала перегляд обома сторонами власної оборонної політики в нових безпекових умовах, подальші консультації й перемовини щодо двостороннього оборонного співробітництва [9].

Розпочатий Японією процес підготовки взаємоприйнятної основи оборонного співробітництва зі США було завершено восени 2004 року [10]. Його результати було оприлюднено на засіданні парламентського комітету з безпеки і оборонних можливостей у доповіді голови спеціальної комісії (відомої під назвою «доповідь Аракі», за прізвиськом голови комісії). Комісія пропонувала внести суттєві зміни у відносини зі США у воєнно-політичній сфері з метою перетворення японсько-американського альянсу в ефективний інструмент протидії таким викликам і загрозам нового століття, як міжнародний тероризм і розповсюдження ракетних технологій. До того ж це допомогло б відстоювати інтереси Японії в діалозі з питань безпеки з Вашингтоном. Більшість пропозицій, що прозвучали в цій доповіді, увійшли до Основних напрямків програми національної оборони Японії, затвердженої урядом у грудні 2004 року [11]. Базові положення програми дозволили главам зовнішньополітичних відомств Японії і США, під час зустрічі у Вашингтоні 19 лютого 2005 року, підписати спільну заяву під назвою Загальні стратегічні цілі. Документ відображав спільні інтереси, обумовлені ними завдання й мету двостороннього партнерства не лише на регіональному, а й на глобальному рівні [12]. На підставі цієї заяви Японія ставала союзником США в боротьбі з тероризмом та розповсюдженням зброї масового ураження. Проте вже з перших кроків на шляху реалізації Загальних стратегічних цілей виявилася низка проблем, головними з яких були: для американців – можливість скорочення чисельності військ на японських базах, що не відповідало їхнім стратегічним намірам; для японців – низька спроможність національної розвідки в добуванні розвідувальної інформації в інтересах не лише союзників, а й власних національних користувачів.

У результаті спільної роботи над усуненням зазначених перешкод у жовтні 2005 року в рамках Консультативного комітету з питань безпеки було прийнято документ під назвою Американсько-японський союз: трансформація і реорганізація для майбутнього [13]. Він містив пропозиції щодо створення спільних командних структур й уведення процедур постійного обміну інформацією щодо оперативної обстановки та низку інших. Найбільш перспективними напрямками військового співробітництва в сфері безпеки на регіональному і глобальному рівнях визначалися протидія тероризму, операції з розвідки й збору інформації.

Документ дістав високу оцінку обох сторін. 1 травня 2006 року державний секретар США К. Райс під час брифінгу за результатами засідання Консультативного комітету з питань безпеки заявила журналістам: «У нас немає кращого друга, ніж Японія» [14].

У подальшому, сторони дещо розширили взаємодію у сфері розвідки. Так, у спільній заяві за результатами засідання Консультативного комітету з питань безпеки 1 травня 2007 року було підтверджено співпрацю за означеними в 2006 році напрямками й додано раніше не згадуваний напрям – технічну розвідку.

Спільні зі США інтереси, цілі, безпекові проблеми в цілому сприяли задоволенню потреб Японії в розвідувальному забезпеченні сумісних з партнером по альянсу заходів і дій, проте позбавляли самостійності і незалежності від нього в розвідувальному забезпеченні власних. Спробу звільнитись від такої залежності взявся здійснити прем'єр-міністр Японії Ю. Хатаяма в 2010 році. Під час передвиборчої кампанії він щиро обіцяв виборцям зробити зовнішню політику країни максимально незалежною від Вашингтона, а японсько-американський воєнно-політичний союз – дійсно рівноправним. Ставши прем'єр-міністром, він спробував реалізувати свої обіцянки, однак натрапив на жорсткий опір американців. Не зумівши реалізувати жодну з указаних та інших, менш принципових обіцянок, він змушений був подати у відставку [14].

Чинна законодавча база та непоступливість США не давали можливості патріотично налаштованим прагматикам уряду і парламенту країни поставити Японію на відносно самостійний, суверенний шлях розвитку і самореалізації. І якщо долати опір США було марно і навіть небезпечно, то єдиним бастіоном, який можна було б спробувати штурмувати, залишався парламент країни. Здолати його вдалося кабінету прем'єр-міністра Сіндзо Абе, якого було обрано на цю посаду в грудні 2012 року [4]. Під приводом нагальної потреби посилення спроможностей Сил самооборони в умовах зростання загроз з боку Китаю та Північної Кореї він попередньо заручився підтримкою президента й уряду США [15]. Таким чином, замість того, щоб виборювати у США бажану відносну самостійність, уряд Японії заручився їх підтримкою в боротьбі з власним консервативним парламентом.

У результаті клопіткої, переконливої й аргументованої діяльності прем'єр-міністра та його прихильників 17 грудня 2013 року парламент прийняв пакет програмних документів, що визначали стратегію забезпечення національної безпеки країни на довгострокову перспективу. Основним із них була Стратегія національної безпеки, що ґрунтувалася на прогнозованій сукупній моці дипломатичної, економічної і технологічної політики держави. Не менш вагомим документом були Основні напрями програми національної оборони, в яких, на відміну від аналогічних документів попередніх років, що передбачали «стриманість» у розвитку оборонного потенціалу, визначалися шляхи його якісного розвитку. Втілення в життя Основних напрямів передбачалося Середньостроковою програмою розвитку оборонного потенціалу – третім за значенням документом пакету, в якому було визначено конкретні дії щодо нарощування моці Сил самооборони країни впродовж наступних п'яти років.

Прийняті документи стали революційними у вирішенні проблеми нарощування воєнної могутності країни за всі повоєнні роки й послужили поштовхом до змін в інших структурах її воєнної організації, насамперед розвідки. Спровокували їх трагічні для Японії події 2013 року в Алжирі, коли бойовики терористичного угруповання ІДІЛ захопили в заручники, а потім убили десятьох японських громадян. У спробах вплинути на ситуацію й запобігти її трагічній розв'язці японським спецслужбам довелося звертатися по допомогу до йорданської і турецької розвідок. Зазначене вкотре продемонструвало низьку ефективність фахової діяльності спеціальних служб і органів Японії, зокрема й розвідки, які не змогли не те що виявити загрози безпеці її громадян і представницьких органів за кордоном, а й ефективно протидіяти їх реалізації [16].

Відтак потреба вдосконалення, посилення і навіть реформування спеціальних органів і служб постала перед керівництвом держави як надзвичайна і невідкладна. Найбільше занепокоєння щодо цього проявили парламентарі зі складу Ліберально-демократичної партії Японії, які ще задовго до згаданих подій виносили проблемні аспекти розвідки на парламентські слухання. У 2006 році парламентський комітет, більшість якого становили члени цієї партії, на одному із засідань законодавчого органу вніс пропозицію (відому як «Друга доповідь Матімури») створити в країні нове агентство для добування розвідувальних відомостей за рубежем, а також агентство, яке б здійснювало централізований аналіз розвідувальних відомостей усіх розвідувальних органів країни.

Незважаючи на актуальність питання, його вирішення виявилось досить непростим, оскільки в суспільстві і в законодавців держави глибоко вкоренилася негативна думка щодо добування розвідувальних відомостей за рубежем. На це було декілька причин. Перша – це потужні і стійкі антимилітаристські настрої в японській громаді. У конституції Японії є особлива стаття – 9, яка забороняє використовувати війну для вирішення міжнародних конфліктів. І хоча заборони на створення в країні потужного національного розвідувального органу в конституції немає, в очах суспільства розвідка і мілітаризм тісно пов'язані. У пам'яті людей міцно закарбувалися наслідки Другої світової війни.

Друга причина – бюрократична. З необхідністю створення нового відомства не погоджувалися керівники і куратори розвідувальних органів і спеціальних служб держави. Пояснення банальне – беззаперечний перерозподіл персоналу і фінансів не на їх користь. Досить довго опір чинило впливове й авторитетне в країні Державне поліцейське управління, керівництво якого не бажало ні з ким ділитися ні інформацією, ні персоналом, ні ресурсами [1].

Однак усупереч всьому японці зуміли подолати зазначені перешкоди.

Щодо першої складової пропозиції, викладеної у «Другій доповіді Матімури» – створення агентства для добування розвідувальних відомостей за рубежем, то за багатьма ознаками її реалізовано у вигляді Служби зовнішньої розвідки – СЗР [17]. Про це стало відомо з дипломатичного листування офіційних осіб США з керівниками японських спецслужб (документи опубліковано на сайті WikiLeaks й передано австралійській газеті "The Sydney Morning Herald") [18; 19].

Паралельно зі створенням СЗР було реалізовано й іншу пропозицію ліберал-демократів, викладену в «Другій доповіді Матімури», – функції централізованого аналізу розвідувальних відомостей усіх розвідувальних органів країни було покладено на управління інформації і досліджень Міністерства закордонних справ.

Терористичні акти 2015 року проти громадян Японії в Парижі та Алжирі змусили японський уряд прискорити заплановане на квітень 2016 року створення спеціального антитерористичного під-

розділу. Наприкінці 2015 року в МЗС країни почав функціонувати відділ антитерористичної розвідки, основними завданнями якого були збір, добування та аналіз інформації щодо терористичних організацій та окремих терористів для використання її в боротьбі з терором, забезпечення безпеки громадян, організацій та установ Японії за її межами і безпосередньо в метрополії [16].

Відділ антитерористичної розвідки МЗС призначався переважно для забезпечення захисту громадян, організацій та установ Японії від іноземних терористичних організацій та окремих терористів за її межами. З метою ж виявлення подібних угруповань та осіб всередині країни, упередження їх діяльності і протидії їм, було проведено суттєву реорганізацію Управління розслідувань громадської безпеки при Міністерстві юстиції. Оскільки основним завданням управління було виявлення й упередження злочинної діяльності, його перейменували в Розвідувальне управління громадської безпеки при Міністерстві юстиції.

Відповідальним за боротьбу з тероризмом у країні було визначено Державне поліцейське управління, а його представники зайняли посади директорів Інформаційно-дослідного бюро при Кабінеті міністрів, відділу антитерористичної розвідки Міністерства закордонних справ, Розвідувального управління громадської безпеки при Міністерстві юстиції.

Таким чином, у результаті законодавчих заходів парламенту Японії і практичних дій уряду, його міністерств і відомств розвідку країни було суттєво посилено й зміцнено.

Висновки. Становлення національної розвідки Японії відбувалося в умовах складного протиріччя: з одного боку – нагальна потреба нарощування структури та посилення фахових можливостей розвідки для протидії зростаючим викликам і загрозам безпеці держави; з другого – непоступливість парламенту країни і громадськості щодо внесення змін до конституції, в якій визначальною була стаття 9, що забороняла будь-яке нарощування силового потенціалу країни. Прагматично налаштованій частині парламенту та уряду країни все ж таки вдалося поступово, розпочинаючи з часів завершення холодної війни, подолати це протиріччя й створити дієву сучасну систему національної розвідки. При цьому використовувалися будь-які зачіпки й аргументи. Основними з них були такі:

- наголошення на руйнівних і нищівних наслідках для країни сучасних викликів і загроз її безпеці, нестандартність їх проявів та виникнення;
- використання будь-якої недружньої акції з боку імовірних противників Японії (перш за все Північної Кореї, Китаю, міжнародних терористичних організацій) для наголошення на потребі посилення і нарощування можливостей національних структур розвідки;
- використання згоди парламенту на посилення Сил самооборони як приводу для нарощування і зміцнення національних структур розвідки;
- неординарна апеляція за підтримкою до керівництва союзних США.

У цілому патріотично і прагматично налаштована частина японського парламенту і уряд країни проявили неабияку наполегливість, раціональну системність і цілеспрямованість у прагненні досягти поставленої мети.

На певні аспекти становлення національних структур розвідки Японії, з огляду на статті 21–28 Воєнної доктрини України [20] доцільно було б звернути увагу відповідним керівникам безпекових і оборонного відомств нашої держави.

Уряд Японії постійно вдосконалює національні структури розвідки, активно взаємодіючи зі США, що і є перспективним напрямом подальшого дослідження.

Література:

1. Реформа японской разведки медленно продвигается вперед. URL: <http://inosmi.ru/world/20150315/226848228.html> (дата звернення: 12.02.2017).
2. Разведка Японии. URL: <http://counterintelligence.academic.ru/783/> (дата звернення: 12.02.2017).
3. Спецслужбы мира: Япония. Государственная разведка. URL: <http://it2b.ru/blog/gov/342.html> (дата звернення: 12.02.2017).
4. Стрельцов Д. Япония: новая политика национальной безопасности. Москва, 2014. С. 5.
5. История Японии. В 2 томах. Т 2. 1868–1998. 2-изд., испр. и доп. Москва, 1999. 703 с.
6. Джеймс Л. Мак-Клейн. Япония. От Сегуната Токугавы в XXI век. Москва, 2006. 895 с.
7. The Guidelines for Japan-US Defense Cooperation. September 23, 1997. URL: <http://www.mofa.go.jp/region/namerica/us/security/gideline2.html> (Last accessed: 20.02.2017).
8. Штаб оборонной разведки. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 12.08.2017).
9. Joint Statement of the US-Japan Security Consultative Committee. December 16, 2002. URL: <http://www.mofa.go.jp/region/n-america/us/security/sccl/joint0212.html> (Last accessed: 20.07.2017).
10. Japan's Visions for Future Security and Defense Capabilities. Council on Security and Defense Capabilities. Tokyo, October 2004. URL: <http://www.jiaponline.org/resources/japan/security/Japan%20ReportCSDC%20Report.pdf> (Last accessed: 21.06.2017).

11. National Defense Program Guidelines. December 10, 2004, FY 2005 URL: http://www.jda.go.jp/e/policy/f_work/taikou05/fy20050101.pdf (Last accessed: 07.12.2017).
12. Joint Statement of the US-Japan Security Consultative Committee. February 19, 2005. URL: <http://www.state.gov/r/pa/prs/ps/2005/42490.htm> (Last accessed: 15.06.2017).
13. U.S.-Japan Alliance: Transformation and Realignment for the Future//Security Consultative Committee Document URL: <http://www.mofa.go.jp/region/n-america/us/security/scc/doc0510.html> (Last accessed: 26.09.2017) .
14. Иванов А., Смирнова О. Перспективы развития японско-американского сотрудничества в области безопасности. Аналитическая записка. URL: <http://ktsmi@mgimo.ru>. (дата звернення: 11.10.2017).
15. Роговик О. Підсумки місяця в міжнародних відносинах (березень 2015 р.). URL: <http://iac.org.ua/month-summary-of-international-relations-march-2015> (дата звернення: 17.08.2017).
16. Кирьянов О. В МИД Японии появится антитеррористическая разведка. Российская газета. 2015. № 8. С. 4.
17. Япония возрождает службу внешней разведки. URL: <https://topwar.ru/3437-yaпoniya-vozrozhdaet-sluzhbu-vneshnej-gazvedki.html> (дата звернення: 12.02.2017).
18. Серов С. В Японии создается служба внешней разведки. Зарубежное военное обозрение. 2011. № 9. С. 89.
19. Блинов А. Токио обзавелся своим ЦРУ. Независимая газета. 2011. № 1. С. 2.
20. Про рішення РНБО України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Военної доктрини України». Указ Президента України від 24.09.2015 №555/2015. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443> (дата звернення: 16.08.2017).